

въ прѣвѣжъ недѣла стѣхъ пѣ. Отвореният характер на текста на Борилския синодик позволява в него да се включат добавки за българските царе, царици, патриарси, митрополити, да се включи и анатема на редица български еретици.

С посредничеството на Киприан Синодикът преминава в Русия и е засвидетелстван в многобройни източнославянски преписи. Най-старият от тях Син. 667 от XV в. е издаден от Е. Петухов. Авторът публикува специално изследване на съдбата на Синодика в Русия¹. Според него са познати две руски редакции. Попруженко твърди, че първата руска редакция напълно съвпада с Др. Втората руска редакция възниква в Южна Русия. През 1627 г. тя е напечатана в Постния триод. По-късно същият този текст се появява в московските издания на Постния триод.

До нас са достигнали само два преписа на Борилския синодик. Единият, Палаузовият (П.), е в ръкопис НБКМ 289 от третата четвърт на XIV в., а другият, Дриновият (Др.) — в ръкопис НБКМ 432 от началото на XVI в. Тези два преписа представляват и две различни редакции на текста².

За щастие двата фрагментарно запазени преписа на Синодика — П. и Др. взаимно се допълват. Ако не беше Др., нямаше да имаме неопценямата от историческа гледна точка посочка за българските царе от княз Борис I Покръстител нататък: начело вьлгарскѣи црѣ: Боргсѣ прѣвожъ црѣ нареченомъ въ стѣмъ крѣненіи михань. иже вьлгарскыи рѣ вѣоразмно стѣи крѣненіи прикѣшоужъ вѣчна пѣ (по Др. 89 — номерацията е на Попруженко). След изчерпателното и напълно достоверно изброяване на царете на Първото българско царство, три поредни статии от Др. (88, 89, 90) дават изключително важните споменавания на св. Кирил Философ, св. Методий и техните ученици Климент, Сава, Горазд, и Наум. С тази своя особеност Борилвият синодик се родее с два кратки житийни проложни текста — Успение Кирилово и Успение Методиево³. Успение Кирилово и Успение Методиево принадлежат към вторичните Кирило-Методиевски извори и са възникнали малко преди или около събора от 1211 г., когато обновената българска църква утвърждава пантеона на своите светци⁴. Статиите от Борилския синодик и двата кратки житийни текста заявяват по един и

¹ Е. В. Петухов, Очерки из литературной истории Синодика, СПб, 1895.

² М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила. — В: Български старини, кн. VIII, 1928, с. LXXX I.

³ Кл. Иванова, Успение Методиево. — Старобългаристика, XXIII (1999), 4, 7—24. Ст. Бабалиевска, Успение Кирилово. — Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 4, 227—231.

⁴ Кл. Иванова, Успение Методиево... 1999, с. 15.

същи начин идеята за българския характер на делото на Кирил и Методий: Борилев Синодик (Др.): *Кирилъ философъ иже въѣхъ въ сѣверѣ писаніе ѿ грѣчьскаго языка на българскыи прѣложившомъ и просвѣщѣшомъ българскѣи рѣ;* Успение Методиево — и оучителя българскоу языхъ и в края на текста: *егоже мѣткми да оутвърдитъ гъ бѣ црѣво българскоу въ вѣкъ вѣкомъ;* Успение Кирилово: *егоже мѣткми да ствърдитъ гъ бѣ црѣво блѣгарскоу въ вѣкъ вѣкомъ*⁵.

Първите владетели на Второто българско царство се стремят към укрепване на Търновската църква като църква на всички българи в опозиция на Охридската архиепископия, без да се съобразяват с Цариград, на чието подчинение е Охрид, или с някогашната Българска патриаршия (Дръстър)⁶. Споменаването на Кирил и Методий и техните ученици в Борилевия синодик наред с българските царе и патриарси е част от изграждането на новия търновски пантеон, в който като закрилници на българите в празничния календар на църквата се включват Кирил и Методий⁷.

Съхраненото в П. отвежда към гръцка редакция на Синодика от XII в., а нуждата от съвременна актуализация насочва към имена и дати, които са *terminus post quem* за П. препис. На първо място това са имената на някои еретици, които проповядвали и били осъдени през втората половина на XIV в. — през 1351 г. в Константинопол е свикан събор за отлъчване на Варлаам и Акиндин; Прохор Кидони е осъден от византийската църква на събор в 1368 г.; Фудул и неговият учител Пиропуло са осъдени не по-рано от 1370 г.⁸ Имената на всички тези отстъпници от вярата са засвидетелствани в Борилевия синодик.

Освен тези сведения с преводен характер, една друга особеност на П. сочи късния XIV в. Това е силно намалелият диоцез на Търновската патриаршия, включваща само 6 епархии. В П. препис те са ясно отделени, а в ръкописа е оставено доста празно място за попълване на имената на оглавявалите ги митрополити: *митрополіте прѣславстѣи, митрополіте чръквинѣкстѣи, митрополіте локечѣстѣи, митрополіте срѣдечѣстѣи, митрополіте окечѣстѣи, митрополіте дръстѣстѣи* (л. 37а и сл.). Имената на останалите епархии и митрополити, които са били под властта на Търновската пат-

⁵ Примерите от Успение Методиево и Успение Кирилово привеждам по публикацията на Климентина Иванова (Кл. Иванова Успение Методиево...1999).

⁶ В. Тъпкова-Займова, П. Бойчева, Охрид, Търново и отвъддунавските княжества (XIII—XV в.) — В: Търновска книжовна школа. Т. 7. В. Търново, 2002, 375—399.

⁷ Кл. Иванова, Успение Методиево...1999, с. 16.

⁸ М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила..., 1928, с. X LIII)

риаршия по времето на цар Иван Асен II, са посочени в самостоятелна рубрика: а вже хоцѣмь помѣнѣти нинѣ мѣтрополѣты, сѣи вѣша при влѣгочѣствѣмь цѣри аскѣни подо областѣж трѣновскыа патрѣархѣа. иже и тогда почиш^а (митрополити серски, епископи велбъждки, архиепископи охридски, епископи браничевски, епископи белградски, епископи нишавски, митрополити бдински).

Споменатите в края на поменика имена на владетелите в П. препис Стефан Урош Дечански (умр. 1331 г.), Вълкашин и Углеша, загинали в битката при Черномен през 1371 г.; също са *terminus post quem* за П. и сочат последната четвърт на XIV в.

По своя замисъл Синодикът е паметник, който непрекъснато се допълва. След превеждането му във връзка със събора от 1211 г. в него се правят допълнения до края на XIV в., когато с падането на България под турско робство престава да съществува и самостоятелната Българска църква.

П. препис е свидетелство как е изглеждал текстът на Синодика в края на XIV в. Оригиналните добавки не се изчерпват единствено с имената на българските владетели, патриарси, митрополити, еретици. Отдавна са добре известни два забележителни с историческата си стойност разказа — за събора от 1211 г. и за възстановяването на Българската патриаршия в 1235 г., които са включени в състава на Синодика. Отвореният характер на паметника позволява подобни интерполации и така след споменаването на имената на цар Борил и на Иван Асен II в последованието за Православната неделя на богомолците са били припомняни най-съществените победи на православието по времето на царуването на двамата владетели. Така от гледна точка на защитата на вярата и отвоюването на самостоятелността на Българската църква заслугите на узурпатора Борил (1207—1218) и на свалилия го от престола Иван Асен II (1218—1241) са равни и те стоят един до друг в Синодика и в двата кратки разказа без ни най-малък намек за историческите събития в Българското царство в първите десетилетия на XIII в. В този смисъл летописните разкази от Синодика са далеч от историческата хроника. В съответствие с поставената цел подобрите и изложени факти са подчинени на защитата на истинската и неопетнена от еретически учения вяра (събора 1211 г.), а от дългото и бляскаво царуване на цар Иван Асен II, ознаменувано с военни победи, териториални придобивки и бляскава дипломатическа дейност, е избрана единствено кореспонденцията около възстановяването на Българската патриаршия.

Най-рано, още преди Бориловият синодик да бъде известен на съвременната наука, бива обнародван разказът за възстановяването на Българската патриаршия. Възрожденският интерес към българската история под-

тиква към засилено внимание към съхраненото в старите книги. И така, през 1855 г. Йордан Хаджиконстантинов-Джинот попада на разказа в един двуевор и двуюсов ръкопис от XIV в. от манастира „Св. Троица“ край Плевла (Черна гора) и го публикува в *Гласник Друштва српске словесности*⁹.

През 1922 г. Люба Стоянович печата верифицирания от Александър Прълинчевич текст на този издаден вече извор в *Споменик Српске Краљевске Академије*¹⁰. За разлика от текста в Синодика тук разказът има предисловие: *прѣсловѣе, како и когдѣ прѣјшшѣ вѣлгарѣ патриаршество, рѣкоположеніемъ. и вѣненіемъ германѣ стѣго и вѣсьленскаго патриарха*. Според Попруженко много е възможно разказът в Бориловия синодик да е взет от неизвестно за нас съчинение с летописен характер, създадено през XIII в., но по-внимателното вглеждане в описанието на съдържанието на ръкописа след публикувания откъс, което прави Й. Х. Константинов, насочва към това, че в издирения от нашия възрожденец ръкопис е имало не цялостно (или фрагментарно запазено) летописно съчинение, каквото е мнението на Попруженко, а препис на Синодика.

Разказът за възстановяването на патриаршията, открит в древен ръкопис, предизвиква интереса на Г. С. Раковски, който препечатва летописа в *Нѣколко рѣчи о Асѣню първому, великомъ царю българскому и сыну му Асѣню второмъ*.

Бориловият синодик и най-вече П. препис се радва на подобавашо внимание. На първо място това са двете монографични изследвания на Михаил Попруженко¹¹. Не закъсняват интерпретациите на историците. Нотираните с невми текстове от П. са обект на множество изследвания на музиковедите.

Историческите сведения в Бориловия синодик и двата вмъкнати летописни разказа, Летописният разказ за пренасяне мощите на св. Петка и 19-те откъса, свързани с българската история от Манасиевата хроника, отдавна поставят въпроса за съществуването на по-обемно българско летописно съчинение, откъдето да са били заимствани исторически све-

⁹ Й. Хаджиконстантинов, Грађа за србску историю (Прилози и истории србске и бугарске епархје — Гласник Друштва Српске словесности, свезка VII (1855), Београд, 174—177 (под самостоятелно заглавие *О основанию Българскогъ Патриаршества*. — Извађено из едногъ старогъ рукописногъ „Зборника“).

¹⁰ Ал. Прълинчевић — Споменик Српске Краљевске Академије, 1922, кн. LVI, II разред, 30—31.

¹¹ М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, Одесса, 1899; М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила..., 1928.

дения¹². Независимо от положителния или отрицателния отговор на този въпрос е ясно, че с началото на Втората българска държава в този тип съчинения настъпва промяна. Тя е част от голямата промяна, която българската култура изживява в края на XII и началото на XIII в. и която е свързана с централизирането на културния живот в Търново и бързото развитие на не толкова културно забавената, колкото провинциализираната българска култура през вековете на византийска власт. В условията на провинциализиране се развива низовата книжнина. Върху византийски източници се добавя българска част, която върви по линията на националното самочувствие, свързано със славянската писменост, славянската просвета, българската църква, със спомена за силна държавност¹³.

Една от особеностите на българската литература от периода на византийското владичество, която няма аналог в другите православни славянски страни, са текстовете с историко-есхатологично съдържание¹⁴. Появяват се съчинения, в които апокрифни елементи се преплитат с исторически сведения, като: *Български апокрифен летопис или сказание на пророк Исаия как бе възнесен от ангела до седмото небе, Видение на пророк Даниил за царете и последните дни и края на света, Тълкувание Даниилово, Сказание на свети пророк Исаия за бъдните години и за царете и Антихриста*.

След възстановяването на българската държава през 1185 г. в началото на XIII в. се появяват нов тип напълно достоверни исторически разкази. Техният брой не е голям — Летописният разказ за пренасяне мощите на св. Петка през 1234 г., двата разказа от Синодика — за събора против богомилите през 1211 г. и за възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г. Тук може да се добави и разказът *Латините нападат Зограф*, посветен на действителните драматични събития, свързани с опожаряването на Зографския манастир през 1275 г.

Като изключим последния текст, който е създаден вероятно под преките впечатления от нападението на Зограф, всички останали, без

¹² **Ив. Божилов**, Българска средновековна историопис. — В: Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения, 1983, 5—38.

¹³ **В. Търкова-Заимова**, Между Охрид и Търново (оформяне на църковната и културната политика в Търновска България. — В: Търновска книжовна школа. Т. 6. В. Търново, 1999, 337—346 (339—340).

¹⁴ **Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, А. Иванов**, Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., с. 141, 2000; **М. Каймакова**, Българска средновековна историопис. С., 1990; **В. Търкова-Заимова, А. Милтенова**, Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България. С., 1996.

съмнение, са писани в Търново от лица, свързани с двора, с царската канцелария (особено като имаме предвид позоваването на официалната кореспонденция около възстановяването на Патриаршията), отличават се с представителния си характер, с популяризирането на новите за българската столица култове (св. Петка) или с голямата дипломатическа победа на цар Иван Асен II и възстановяването, след повече от два века, на патриаршеското достойнство на Българската църква. И всичко това е пропито с дух на патриотизъм и дълбоко осъзнат историзъм и е създадено, защото: въписахомъ сѣа на свѣдѣніе послѣшахъциимъ. и въ паметъ българа̀скоиꙋ рѣдѣ, както завършва иначе доволно суховатото изложение на събитията около възстановяването на Българската патриаршия.

Със заключителните думи на този разказ да се обърнем към темата за преписите на Бориловия синодик, техния характер и предназначение.

М. Попруженко, който публикува Др., смята, че ръкописът е бил използван в богослужението в Православната неделя. Във връзка с това, както и с характера на двата ръкописа, които съдържат Бориловия синодик — единия от края на XIV в., а другия от началото на XVI в., ми се иска да споделя някои свои разсъждения не само по отношение на самия Синодик, но и по отношение на така наречения негов конвой (Д. С. Лихачов).

Разпространението на Синодика през вековете след падането на България под турско робство ми се струва съмнително. Споменаването на старата българска слава и древните български владетели по време на църковното служение в Първата неделя на Великия пост в храм (вероятно в Ловеч или Ловешко) в началото на XVI в. при повече от век липса на самостоятелна българска църква, която да подхранва държавния авторитет и да поддържа своята автокефалност, припомняйки славното царуване на цар Иван Асен II и повторното за историята на българската църква признаване на патриаршеско достойнство на българския примас, ми се струва повече от невероятно. Ако тези така верни от историческа гледна точка сведения бяха в обращение и съставяха част от последованието за празника, ако влизаха в състава на Постния триод, по-късно, в края на XVIII в., Паисий нямаше да се оплаква от липса на исторически сведения.

Двата български преписа на Синодика според мен са със съвършено различно предназначение.

НБКМ 289, известен като II. препис на Бориловия синодик, се състои от три ръкописа от края на XIV в., писани от трима различни писачи. И трите части са съхранени фрагментарно.

Част I — Борилов синодик е писана с полууставно писмо. В края на тази част се намират две молитви за коронация и една за Велики четвъртък.

Част II е писана с т. нар. поп-Герасимово писмо. Съдържа устави на събори, изложение на вярата. На няколко места има многолетствия за цар Иван Шишман, царица Мария и Патриарх Евтимий Търновски.

Част III е писана с гръцки курсив. Тази част е по-стара от първите две и е оригинал на част втора¹⁵.

С музикалните си текстове II. несъмнено е книга, предназначена за богослужение. Нотираните с 29 невми четири текста са от част първа на НБКМ 289. Три от тях са органически свързани с преводния текст на Синодика, а не са нещо самостоятелно¹⁶. По палеографски данни на гръцкия текст музикалните откъслечи са не по-ранни от първата четвърт на XIII в. и не по-късни от първата половина на XIV в.¹⁷.

Музиковедите отбелязват изключителната ценност на четирите невмени текста от II. препис не просто като един от малкото съхранени музикални ръкописи, а като свидетелство за Евтимиевата реформа в богослужебната музика. На мястото на предишното състояние (Зографския трефологий) навлиза новокомпозиранят в духа на исихастката идеология така наречен палеологов репертоар¹⁸. II. препис е пример за палеологова музика и палеологова нотация. Освен това, II. препис е свидетелство за ранна практика за изпълняване на гръцки език на палеологовата музика в славянското богослужение (българският превод на песнопенията е изписан встрани от невмите, под които стои гръцкият текст)¹⁹.

Музикалните текстове от II. препис на Синодика са едно от най-ранните доказателства за навлизането на късновизантийското мализматично пеене в славянската певческа практика²⁰, което подобно на много други характеристики на Търновската книжовна школа е следствие от утвърждаването на иерусалимския типик.

¹⁵ Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, Т. 1, С., 1910, 187–198.

¹⁶ Ст. Лазаров, Синодикът на цар Борил като музикално-исторически паметник. — Известия на Института за музика, кн. VII (1960), 5–77.

¹⁷ Ст. Лазаров, Цит съч., с. 52; Ел. Тончева, Музикалните текстове в Палаузовия препис на Синодика на цар Борил (Палеографско изследване и музикален анализ). — Известия на Института за музика, кн. XII (1967), 57–159.

¹⁸ Ел. Тончева, Църковната музика в Търновската школа и съхранението ѝ в молдавската църковнопесенна практика през XVI в. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, 573–589 (581–582).

¹⁹ Ел. Тончева, Църковната музика..., 1980, с. 583.

²⁰ Ел. Тончева, Полиелейни припела в ръкопис Атина 928 (Исайева антология, XV в.) и отношението ѝ към търновската химнографска традиция. — В: Търновска книжовна школа, Т. 5. В. Търново, 1999, 641–664.

Припомням заключенията на музиколозите, защото характерът на музикалните текстове, както и сравнението с предходната и последващата традиция са свързани неразривно с останалите елементи, съставляващи П. препис. Със сигурност актуалната и в самата Византия музика, професионално изписаните невми, които са нови и за гръцките ръкописи, гръцкият придружаващ текст, подобно на многобройните исторически добавки в текста на Синодика, имената на еретиците, осъдени във Византия преди броени години, имената на български и сръбски владетели и т. н. са писани от добре информирани и отлично подготвени книжовници в търновски скрипторий.

С Търново свързват П. препис на Бориловия синодик много изследователи.

Х. Миклас го включва в група „а“ — ръкописи, свързани с Търново или неговата околност²¹. Акс. Джурова го поставя между 15-те търновски ръкописа с украса²². Ел. Коцева анализира ръкописите с т. нар. поп-Герасимово писмо и по този повод се спира на втората част на НБКМ 289, известен като Борилов синодик. Авторката споделя мнението на Б. Цонев, че втората част на ръкописа и Евтимиевият служебник са писани от една и съща ръка. Подобно на него и на Зографския сборник, втората част на НБКМ 289 е свързана с търновските манастири²³.

От изложеното става ясно, че многопосочни данни потвърждават, че П. (двете славянски негови части) са създадени в търновски скриптории през последната четвърт на XIV в., т. е. по Евтимиево време.

Означава ли това обаче, че текстът на Бориловия синодик по П. е от Евтимиева редакция?

Отговорът е даден в голяма степен в позабравената монография на Попруженко²⁴, но за това ще стане дума по-долу, а тук ще разгледам подробно втория запазен препис на Бориловия синодик — Дриновия сборник, ръкопис НБКМ 432.

Др. е известен отдавна, описан е в Т. I от Описа на Б. Цонев²⁵ и е издаван частично. Всеки един от изследователите обаче се е съсредоточавал единствено върху текста, който е представлявал интерес за него.

²¹ Х. Миклас, Къде са отишли парорийските ръкописи. — В: Търновска книжовна школа., Т. 5, В. Търново, 1994, 29—43, с. 36 и сл.

²² Пак там.

²³ Ел. Коцева, Александрийско — поп-Герасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарска литература, Кн. 1. С., 1971, 369—401, с. 393.

²⁴ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928.

²⁵ Б. Цонев, Цит. съч., 438—442.

И така, ръкопис НБКМ 432 за едни автори е Дринов дамаскин, за други Дринов синодик, за трети Дринов препис на приписвания на Константин Костенечки превод на *Отломки по космография и география* и гномология *Избрани речи на древни мъже*. Всички тези части обаче са писани от една и съща ръка в началото на XVI в. Смята се, че ръкописът е създаден в Ловеч или Ловешко²⁶, а датирана приписка сочи, че това е станало най-късно през 1614 г. — въ ѿѣ. зрѣк ѿца юліа вѣ днѣ да знае че прїде ѿ смѣ. та стори зло.

По мое мнение текстът на Синодика от Др. не е предназначен за богослужбена употреба. Книжовникът е събрал в една книга за индивидуален прочит текстове, които са представлявали интерес за него. Така до почти съвременните за съставителя слова на общ език на инока и иподякона Дамаскин Студит, заедно с Лунния календар се нареждат откъси от Бориловия синодик, от превода на Константин Костенечки, от Избрани речи на древни мъже — текстове, които дават високи за времето познания по църковна и българска история, астрономия, философия.

Всяка една от частите на Дриновия сборник НБКМ 432 е забележителна с нещо: 1) Дриновият дамаскин е най-старият измежду ръкописите, съхранили средногорския архаичен превод; 2) Дриновият синодик е не само втори, но и редактиран текст (за това ще стане дума по-долу); 3) От 45-те откъслека по космография и география, преведени от Константин Костенечки, са избрани само 6 и това е един от малкото преписи на този много интересен паметник.

Разнородният характер на ръкописа предполага достъп до богата библиотека, при това с актуално съдържание. В Средногорието е направен нов, самостоятелен превод от изданието броещи години преди това сборник *Съкровище* на Дамаскин Студит. Двата архаични превода (т. нар. македонски и средногорският) за разлика от новобългарския, не се радват на интерес сред изследователите. Доколкото ми е известно, единственият автор, който е обръщал внимание на дамаскинската част на НБКМ 432, е Е. И. Дьомина²⁷.

За разлика от това преписът на Бориловия синодик от Дриновия сборник е известен в науката почти едно столетие. Текстът е публикуван в монографичното изследване на Попруженко²⁸. Авторът прави прецизно текстологично сравнение между П. и Др. преписи в съпоставка с гръцкия текст и достига до извода, че в преписа от XVI в. текстът не е еднороден.

²⁶ Пак там, с. 442.

²⁷ Е. И. Демина, Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Исследование и текст. Т. 1. С., 1968, с. 46 и сл.

²⁸ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928.

Едни от текстовете са напълно еднакви с П. препис, други носят белези на редактиране и прецизиране на превода, а използваните стилно-езикови средства насочват учения към паралел с творчеството на Патриарх Евтимий. Многобройните приведени примери наистина водят до заключение, че такива паралели са убедителни, а като се има предвид изключителната важност на този представителен текст, можем да се съгласим с хипотезата на Попруженко, че редакцията на Синодика е лично дело на Патриарх Евтимий²⁹. Редакторската работа е умела. Тя е отстранила грешки и е придала литературна красота и изящество на израза и най-главното — по-голяма правилност на предаването на граматическите обрати в гръцкия текст³⁰. Изследването на учения включва обратен гръцко-старобългарски речник, в който се откриват любопитни примери за това, че в Др. има много случаи за различен род отсенки, синоними и изобщо по-правилно и точно разбиране на гръцките думи³¹.

Иска ми се специално да отбележа и изключително високата и оказва се, за съжаление, забравена оценка на книжовното дело на Патриарх Евтимий, дадена от Попруженко. Още в 1928 г. ученият опонира с много доказателства на популярното и обилно цитирано мнение на Константин Радченко в *Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецким завоеванием*³² и смята, че то е неправилно и се дължи на недостатъчното сравнение с езика на онези произведения, които са накарали Константин Костенечки да каже: *въ тръновскій странѣ писмена погыбѣла соуть*³³. Попруженко нарича Евтимий с думите на Константин Костенечки *великий художникъ словѣнкы писмень* и оценява литературните му трудове като изключително значими, защото в цялата му книжовна дейност, както казва ученият, с неизменна последователност са били проведени определени прийоми на книжовния стил, над изработването на които той дълго и упорито се е трудил, изучавайки славянските текстове за изясняване на техните недостатъци от езикова гледна точка³⁴.

Най-вероятно защото е изказано и публикувано по повод на Бориловия синодик, преведен в началото на XIII в., т. е. повече от век преди епохата на Евтимий, мнението на Попруженко остава въвн от полезре-нието на поколения учени, които петдесетина години по-късно, полеми-

²⁹ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928 с. ХCVIII).

³⁰ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928 с. ХСI и сл.).

³¹ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928 с. СXXXII—СXXXIII).

³² К. Радченко, Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецким завоеванием. Киев, 1898.

³³ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928 с. ХСIV.

³⁴ М. Г. Попруженко, Синодик..., 1928 с. ХСIII.

зирайки с Полихроний Сирку³⁵ и Константин Радченко³⁶, по свой път достигат до нов поглед върху делото на Патриарх Евтимий Търновски. Тласък на този нов поглед даде Първият международен симпозиум „Търновска книжовна школа“ през 1971 г.

Заедно с високата оценка на редакторската работа в Др. препис Попруженко обвинява писача на Дриновия сборник в небрежно и даже невежествено отношение към текста и смята, че книжовникът е имал пред себе си основния и редактирания текст, като хаотично е посягал ту към единия, ту към другия. В резултат се е получила пъстра смес от редактирани и нерадактирани части, а 6 откъслека са изписани на два пъти в различна редакция³⁷.

Без да имам възможност да се спра тук върху шестте откъса, ще отбележа, че един от тях е изписан на два пъти, но и двата текста са от една редакция, като заедно с това показват разночетения, а това ми дава основание да предположа, че писачът на Др. препис по-скоро е имал дефектен протограф, а не е копирач хаотично ту от едната, ту от другата редакция.

Попруженко убедително доказва, че двата запазени преписа на Борилския синодик — П. и Др. — представляват и две редакции на текста. Противно на очакванията обаче П. препис, създаден в търновски скрипторий по Евтимиево време, съдържащ музикални текстове, които са плод на проведената реформа в богослужебното пеене, не представлява Евтимиевата редакция на текста, както често може да се срещне в научната литература, а е съхранил пред-Евтимиево състояние. Фрагменти от Евтимиевата редакция откриваме в Др. препис, а за по-пълни бъдещи проучвания вероятно ще трябва да се привлекат руски ръкописи, които продължават Др. редакция.

Дали съществува пълна Евтимиева редакция на Синодика, дали промените не са частични и не са свързани само с тежкия за осмисляне преводен текст, са въпроси, които още чакат своето решение. Многозначителен в този смисъл е фактът, че различия в оригиналните български добавки в Синодика между П. и Др. преписи не се забелязват. Във всеки случай заслужава внимание фактът, че както показаха изследванията през последните години, на редактиране и промяна са подлагани далеч не само стари или недостатъчно сполучливи преводи. Така наречената Евтимиева редакция е засегнала например превода на Пандектите на Никон Черно-

³⁵ П. А. Сырку, *Время и жизнь Патриарха Евфимия Терновского*. СПб, 1898.

³⁶ К. Радченко, *Цит. съч.*

³⁷ М. Г. Попруженко, *Синодик...*, 1928 с. LXXXVII, с. XCVIII.

горец, извършен вероятно в представителен столичен книжовен център по поръка на патриарх Теодосий Търновски преди 1348 г. Известна е приписката на книжовника Теотокий Псилица върху ръкопис с Пандектите, подарен на Зографския манастир. Този извършен броени години преди Евтимий превод е подложен на редактиране съобразно с изискванията на Евтимиевата реформа³⁸. По същия начин преводът на Постния синаксар, направен на Атон от Закхей Философ, е подложен на редактиране според нормите, възприети от търновските реформатори³⁹. Тези два далеч не изчерпващи проблема факта, заедно с Евтимиевата редакция на Синодика разширяват обхвата на онова, което наричаме Търновска книжовна школа, в посока към всеобхватна преоценка и преглед не само на преведената векове преди това книжнина, но и към почти съвременните, пропити с духа на исихазма преводи (Пандектите на Никон Черногорец) или дори атонските образци (Триодния синаксар).

Що се отнася до редица от основните графико-фонетични, морфолого-синтактични и лексикални характеристики на Евтимиевата реформа, неведнъж по различни поводи е отбелязвано, че Евтимий не създава нови, а кодифицира наложили се в практиката правила от предходната традиция.

Колко назад и къде обаче трябва да търсим тази традиция?

По мое мнение търсенето на опора в така наречените кирило-методиевски и така наречените преславски езикови черти и лексика не дава резултат. Единственото заключение тук, с което съм напълно съгласна, е, че сравнението с предходната традиция показва, че търновските реформатори са търсели опора в старината, но не и пълно връщане към стари норми. Предпочитание се отдава на възприемането на устойчиви черти, които, независимо от изискванията на определен книжовен център или книжовник, са характеризирали книжовния български език от времето на създаването му до втората половина на XIV в.⁴⁰.

³⁸ Р. Павлова, За историята на произведенията на Никон Черногорец в славянската писменост. — В: Търновска книжовна школа, Т. 6. В. Търново, 1999, 203—220 (209—210).

³⁹ Л. Тасева, Книжните взаимоотношения между Святой горой и Търново в свете текстовой традиции триодного синаксаря. — В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция София 26—28 юни 2003. С., 2004, 185—203, с. 200.

⁴⁰ Ив. Харалампиев, Търновската книжовна школа от втората половина на XIV век и въпросите за реконструкцията на езиковата норма на старобългарските паметници. — В: По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси. В. Търново, 2006, 77—83 = Die Slavischen Sprachen, б. 28, Salzburg, 1991, 9—15.

В последно време ме занимава въпросът за търновския пред-Евтимиев XIV в. и връзката му с Евтимиевата реформа. Твърде скоро разбрах, че не трябва да се ограничавам само с книжовната продукция на Търново и Търновско от XIV в. В много отношения Евтимиевата реформа стъпва на традицията, на практиката в ръкописи, създадени или свързани със столичния град на Втората българска държава.

В една своя публикация разгледах по-подробно преводните и оригиналните съчинения, свързани с утвърждаването на новия търновски култ към св. Петка Епиватска⁴¹. Постепенно този кръг ръкописи разширих с още няколко текста. Засега имам по-пълна представа от следните съчинения: *Летописен разказ за пренасяне мощите на св. Петка в Търново* от ръкопис Хлуд. 162 (ЛР)⁴², *Проложно житие на св. Петка* (ПЖ), т. нар. *Василиково житие на св. Петка* от Германовия сборник (Г)⁴³, *Житието на патриарх Йоаким* от ръкопис БАН 23 (ЖЙ)⁴⁴ и двата разказа от Синодика — *Разказ за Борилския събор 1211 г.* (БС) и *Разказ за възстановяването на Българската патриаршия* (ВП). Всички те са преведени или създадени почти век и половина преди времето на Патриарх Евтимий и неговата реформа.

Без претенция за изчерпателност ще посоча някои последователно проведени общи техни особености, голяма част от които познаваме като част от Евтимиевата реформа.

1. Макар че някои от произведенията (ЛР, ЖЙ) са запазени в по-късни безюсови преписи, явно става дума за книжовни паметници с два ера, като ъ се пише изключително в краесловие, а ъ — там, където еровата гласна се произнася; две носовки; ы и ък се пишат на етимологичните си места; ъ се среща рядко и само в началото на думата. Това са черти, характерни за Евтимиевата реформа⁴⁵.

⁴¹ Ел. Мирчева, Пред-Евтимиевото житие на св. Параскева (Петка) Търновска. — В: *Нкетъ оучникъ надъ оучителамъ своимъ*. Сборник в чест на проф. д-р Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. С., 2005, 323—334.

⁴² Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. — *Литературна мисъл*, 1974, № 2, 123—135.

⁴³ Ел. Мирчева, Пред-Евтимиевото...; Ел. Мирчева, Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. С., 2006.

⁴⁴ Ив. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития. — *Годишник на Духовната академия*. Т. II (XXIX), 1953—1954, 151—169.

⁴⁵ Ив. Харалампиев, Езиково-правописната реформа и езикът на Патриарх Евтимий Търновски. — В: *По вековните пътеки на българския език*. Избрани приноси. В. Търново, 2006, 123—125 = Търновски писмена. Алманах за Търновска книжовна школа, 1. В. Търново, 2002, 52—82.

2. Доста последователно след j, л, р, н, с се изписва џ. Това е черта, характерна за Евтимиевата реформа⁴⁶.
3. Една особеност на пред-Евтимиевите текстове е специфичният начин на изписване на префигирани думи с представки въз-, въз-, из-, раз-, когато са присъединени към лексеми с начално з-, с- по начин, който пренебрегва старобългарското правило за асимилация с последваща елизия на съгласна. Така се достига до честото изписване на два графични знака „с“ един до друг — исстѣкъ (ЖЙ). Тази особеност при регресивната асимилация е една от чертите на Евтимиевата реформа⁴⁷.
4. Изясняването на еровите гласни в силна позиция в разглежданите текстове, подобно на Евтимиевите правила, е рядко и се ограничава в суфиксните срички.
5. Проведено е последователно разграничаване на контрахирани от неконтрахирани форми при имперфекта — неконтрахирани при -аахъ и контрахирани при -ѣахъ. В монографичното си изследване *Езикът и езиковата реформа на Патриарх Евтимий Търновски* Иван Харалампиев отбелязва, че системата за правила при употребата на неконтрахирани и контрахирани имперфектни форми не е дело на реформаторите. Авторът я открива в езика на Манасиевата хроника и Троянската повест⁴⁸. Тези правила, заключава Харалампиев, са свързани с Търновската книжовна школа, но от нейния пред-Евтимиев период⁴⁹. Както показва изследваният в настоящата работа материал, подобни правила са характерни за търновски ръкописи още в началото на XIII в.
6. Широко се използват неконтрахирани форми на сложните прилагателни имена. Забелязват се тенденциите, възприети по-късно от Евтимий, сложните форми да се предпочитат при субстантивирани прилагателни и особено при прилагателните в атрибутивна функция.
7. Засилена е употребата на сегашните страдателни причастия. Сравнително новите, създадени по книжен път, сегашни страдателни при-

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ **Ив. Харалампиев**, Търновската книжовна школа от втората половина на XIV век и въпросите..., 81—82.

⁴⁸ **Ив. Харалампиев**, Закономерности при употребата на неконтрахирани имперфектни форми в Манасиевата хроника и Троянската повест. — Български език, 1982, № 2, 125—129.

⁴⁹ **Ив. Харалампиев**, Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990, с. 38.

частия, характерни основно за източнобългарските преславски старобългарски паметници, се използват доста често в разглежданите текстове: *въѣдомоу* (Г), *възносима* (Г), *нарицаетмо* (Г), *невѣдомоу мѣсто* (Г).

8. Изключително нараства употребата на причастия минали деятелни I⁵⁰, като тази употреба изтласква и свежда до минимум употребата на финитни глаголи. Очевидно е, че причастията са изгубили своята функция, но схващани видимо като по-престижни и по-книжовни те поемат функцията на предикати и на практика действието се придвижва с причастия, които даже на места не са обвързани с финитен глагол: *ѣи до съврѣшѣнаго възраста достигши и помысль стврѣдивши и поревнонавши житіѣ агльскомоу. и оставивши родителѣ (ПЖ), рожѣ се... дошѣ... вставивъ... прѣбывъ... изъшѣ... дошѣ... оусекъ... блѣвивъ... просвѣтивъ... давъ... оупасъ и т. н. (ЖЙ)*. Иван Добрев обвързва изключителното засилване на употребата на причастия през XIV в. с исихазма. В исихастките текстове се борят две стихии — разсъдъчна и разказвателна. Във фабулните дялове на произведенията има подлог в именителен падеж и финитен глагол. В разсъдъчната част няма нито едно име в именителен падеж, както няма и финитни глаголи. Вместо това едно до друго се нареждат причастия и инфинитивни конструкции⁵¹. От изследваните текстове единствено т. нар. Василиково житие на св. Петка от Германовия сборник има известна връзка с исихазма. Въпреки това засилената употреба на причастия и силното ограничаване на употребата на спрегнати глаголни форми, която в нашия материал явно е последователно проведена, вероятно подготвя изследвания от Добрев исихастки класицистичен стил на XIV в.

9. В разглежданите текстове се наблюдава засилената употреба на епентетично I, която става една от нормите на Търновската книжовна школа⁵²: *спѣвъльшомоу се* (ЛР), *полюбѣвши* (ЛР), *прославлена* (ЛР),

⁵⁰ **Ив. Харалампиев**, За някои специфични особености на произведенията на писателите от Търновската книжовна школа във връзка с преводите им на съвременен български език. — В: По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси. В. Търново, 2006, 183—199 = Търновска книжовна школа, Т. IV, 1985, 187—197, (с. 191); **Ив. Харалампиев**, Основни черти в езика на Евтимий Търновски. — В: По вековните пътеки на българския език. Избрани приноси. В. Търново, 2006, 257—278 = Трудове в ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Т. XXI, кн. 2. С., 1986, 96—119.

⁵¹ **Ив. Добрев**, XIV век — класицизъм или пракрити? — В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция София, 26—28 юни 2003. С., 2004, 17—26, с. 22.

⁵² **Ив. Харалампиев**, Търновската книжовна школа от втората половина на XIV век..., с. 81.

оставлѣше (Г), съвѣкоуплена (Г), дивлѣше сѧ (Г), дивление (Г), ѡставлѣетъ (ПЖ), земли (ПЖ), укреплено (ПЖ), оставлѣше (ПЖ), приимѣт (ПЖ). Отчасти появата му е свързана с подновената употреба на по-архаичната форма на минало деятелно I причастие при глаголите от IV спрежение на -ь, -ъши, която явно не е възстановена едва от Евтимий и неговите последователи, а има опора в предходната традиция. В нашите текстове обаче по-архаичните причастни форми се конкурират с по-новите на -ивъ, -ивъши, а не са ги изместили почти напълно, както е при Евтимий.

10. Засилената употреба на причастни конструкции, добре позната от Евтимиевите текстове, е представена последователно в разглеждания материал, при това далеч не само в преводните съчинения. В оригиналните български летописни разкази от XIII в. се натъкваме на впечатляващо количество *dativus absolutus* и *dativus cum infinitivo*, които тук, без съмнение, не са предизвикани от гръцки оригинал, например: и тако идоушоумоу въ каликратию и тоу пришевете себе за помен(а) (ЛР), повелѣ съннѣти сѧ съвѣроу (БС), съшедшии же сѧ оубо архіереомъ въсклѣхъ сщеникомъ же и иншомъ⁴ еше же не въсклѣмъ болѣромъ (БС), сѧхъ въсклѣхъ съшедшихъ сѧ (БС), тѣмъ оубо прѣкѡсщен⁴ныи⁴мъ патріархѡ⁴тыжъ воуквы црскыжъ почѣтше (ВП), симъ оубо всеосщениымъ патріархѡ⁴хѡ⁴ писаніе пріемшемъ послан⁴ныжъ къ нимъ ѡ блгчествиваго црѣ грѣцкаго (ВП). Що се отнася до старобългарското правило за изграждане на дателния самостоятелен, то разглежданите текстове показват типичното за Евтимиевите произведения състояние, в което субектът на дателната синтагма не е различен от субекта в главното изречение⁵³. Със сигурност употребата на причастни конструкции е белег не само на преводните съчинения, а е добре усвоена книжовна практика и като смятани за присъщи на високия художествен стил, те са широко използвани в оригиналните съчинения.

11. От разглежданите пред-Евтимиеви ръкописи може да се изведе ясно изразено предпочитание към употреба на отделни лексеми. И тук, както при Евтимий, ми се струва, че не е уместно да се правят заключения за предпочитанията към така наречената охридска или преславска лексика. Подобни опити в една или друга степен разглеждат двата книжовни старобългарски центъра като независими една от друга езикови норми с ясно открояващи се лексикални предпочитания, които като че ли стоят като два независещи един от друг модела, а през късния XIV в. Патриарх Евтимий и неговите по-

⁵³ Ив. Харалампиев, Основни черти в езика..., с. 270–271.

следователи прибягват ту към единия, ту към другия образец, често озадачавайки изследователя с направения избор. Всъщност още старобългарските ръкописи показват постепенно развитие на книжовния език, което върви в посока не на противопоставяне, а на обогатяване, на възприемане или ограничаване на употребата на дадена езикова особеност или лексикален вариант. Предпочитаната лексика далеч преди Евтимий отива ту в едната, ту в другата посока. В ексцерпирания материал по-архаичното облъстване например категорично надделява над властъ (ЛР, Г, ПЖ), както и смятаното за преславизъм прѣкъльстъ се предпочита пред лъстъ (ЖЙ, Евтимиевата редакция на БС от Др.).

12. Често се употребява наречието *вѣлми*.

13. Срещат се емблематични за Евтимий и неговите следовници думи и изрази: и по *лѣпотѣ* начинаѣ. да не израдна дѣланиа и бѣ ради подвизаниа и. без написаниа штакити (Г) срещу Евтимиевото житие на св. Петка — *аще бѣ и не по лѣпотѣ* обаче состоитъ и намъ что люво ключимо тои принести. Използва се типичният за Йоан Екзарх израз *мнитъ ми сѣ*: да любовиѣ мним сѣ добра (Г) и още един пример: *помѣнѣте чюдеса его* таже створи. нѣ сладостъ ми сѣ мнитъ (Г); понеже его ради облъст мнитъ ми сѣ дръжахоу (ЛР). Среща се обикнатият от Евтимий глагол *въперити*, познат като хапак от Супрасълския сборник: и добродѣтели себе въперивши (ПЖ) и *прѣкъше* всѣ къ боу въперившѣ сѣ съдѣла (Г).

На фона на тези безспорни съвпадения между пред-Евтимиевите ръкописи и Евтимиевата реформа ще спомена и някои от най-съществените различия. Това са:

1. Изписването на два последователни юса не е в съгласие с Евтимиевите правила.
2. Липсва типичният Евтимиев словоред.
3. Разглежданите пред-Евтимиеви текстове не показват единна практика по отношение на аористните форми, и по-специално по отношение на окончанието за 3 л. мн. ч. Окончанието *-шѣ* (*шж*) се пази в книжовния език до късно. Това аористно окончание възприемат и Евтимий и търновските реформатори. Среднобългарските паметници като Народното житие на св. Иван Рилски, Болонският псалтир, Кюстендилското евангелие, Троянската повест дават доказателства, че в XIII—XIV в. започва да се употребява общото окончание за имперфекта и аориста *-хж*⁵⁴. В разглеждания материал окончанието

⁵⁴ Д. Иванова-Мирчева, Ив. Харалампиев, История на българския език. В. Търново, 1999, с. 137.

-ѡѡ (-ѡѡ) е единствено за ЛР, а ЖЙ свидетелства за успоредна употреба на -шѡ (-ше) и -ѡѡ (-ѡѡ) — сътворише събор искаѡѡ повна архиепискоѡ саноѡ. За разлика от това обаче двата разказа от Борилския синодик пазят старобългарското състояние, респективно съвпадат с Евтимиевата норма по отношение на окончателния при аориста.

4. Разглежданите търновски текстове от пред-Евтимиево време използват архаичното неопределително местоимение ѡѡѡѡ (ПЙ, Г). Евтимий не възприема в реформата си това местоимение⁵⁵.

*****

Анализираният материал позволява да се направи извод, че голяма част от типичните за Евтимиевото творчество графико-фонетични и лексикални особености, отразени и в трактата на Константин Костенечки, станали емблематични за неговите следовници и превърнали се в характерни за това, което наричаме Търновска книжовна школа, освен безспорната връзка с Атон, могат да се открият в оригинални и преводни съчинения, свързани с Търново и Търновско.

Оказва се, че те са се утвърдили и са били твърде последователно следвани в продължение на близо 150 г. Авторитетът на Патриарх Евтимий извежда тази столична и свързана със столицата практика на ново равнище, обогатява я и я доразвива, като коригира редица от правилата, а обвързването на тези норми с мащабната преводаческа и редакторска работа я прави характерна черта на Търновската книжовна школа, която намира своето продължение в Русия, Влашко и Молдова.

⁵⁵ Ив. Харалампиев, *Езикът и езиковата реформа...*, с. 73; Ив. Харалампиев, *Търновската книжовна школа от втората половина на XIV век...*, 79—81; Ив. Харалампиев, *Езиково-правописната реформа...*, с. 111.